

«Компенсація»

(шифр)

НАЗВА

«ОСОБЛИВОСТІ ЗАКОНОДАВЧОГО ВРЕГУЛЮВАННЯ ЗДІЙСНЕННЯ
ТА ЗАХИСТУ ПРАВА ВЛАСНОСТІ ЩОДО МАЙНА,
ЯКЕ ЗНАХОДИТЬСЯ НА ТЕРИТОРІЇ ЗБРОЙНОГО КОНФЛІКТУ
В УКРАЇНІ»

ЗМІСТ

ВСТУП	5
РОЗДІЛ 1. ПРОБЛЕМА ЗАХИСТУ ПРАВА ВЛАСНОСТІ НА МАЙНО, ЯКЕ ЗНАХОДИТЬСЯ В ЗОНІ ПРОВЕДЕННЯ АНТИТЕРОРИСТИЧНОЇ ОПЕРАЦІЇ	6
РОЗДІЛ 2. ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ВІДШКОДУВАННЯ ШКОДИ ЗАПОДІЯНОЇ МАЙНУ, ЩО ЗНАХОДИТЬСЯ НА ТЕРИТОРІЇ ЗБРОЙНОГО КОНФЛІКТУ	8
РОЗДІЛ 3. СУДОВА ПРАКТИКА ЄВРОПЕЙСЬКИМ СУДОМ З ПРАВ ЛЮДИНИ ЩОДО ВИПЛАТИ КОМПЕНСАЦІЇ ЗА ШКОДУ ЗАПОДІЯНУ МАЙНУ В ХОДІ ЗБРОЙНОГО КОНФЛІКТУ	14
РОЗДІЛ 4. ДОСВІД ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН У ВИРІШЕННІ ПИТАННЯ РЕСТИТУЦІЇ І КОМПЕНСАЦІЇ ЩОДО ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ, ЯКІ ВТРАТИЛИ ЖИТЛО ВНАСЛІДОК ВОЄННИХ ДІЙ.....	19
ВИСНОВКИ.....	23
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	26

АНОТАЦІЯ НАУКОВОЇ РОБОТИ

на тему:

«ОСОБЛИВОСТІ ЗАКОНОДАВЧОГО ВРЕГУЛЮВАННЯ ЗДІЙСНЕННЯ ТА ЗАХИСТУ ПРАВА ВЛАСНОСТІ ЩОДО МАЙНА, ЯКЕ ЗНАХОДИТЬСЯ НА ТЕРИТОРІЇ ЗБРОЙНОГО КОНФЛІКТУ В УКРАЇНІ»

Актуальність дослідження. У ХХІ столітті, коли всі цивілізовані країни світу прагнуть до мирного дипломатичного врегулювання конфліктів між державами, на етапі розвитку як суверенної, незалежної, демократичної, соціальної і правової держави Україна переживає чи не найважчий період за роки її незалежності. Внаслідок протиправного захоплення частини території Східної України створено підґрунтя для порушення прав і свобод мирного населення. В ході проведення воєнних дій понад 17 000 домівок було пошкоджено або зруйновано, пограбовано або незаконно витребувані, через що порушення прав приватної власності фізичних та юридичних осіб, безперечно, заслуговує на окрему дослідницьку увагу. Через втрату житлового помешкання конфлікт супроводжується внутрішнім переміщенням осіб, у зв'язку з чим існує необхідність створення належної процедури реституції і компенсації за втрату майнових прав. Незважаючи на наявність декількох нормативних актів, які передбачають право на компенсацію за пошкоджене чи знищене житло, у законодавстві України є також значні прогалини щодо механізму його реалізації.

Враховуючи вищезазначене, автором була поставлена **мета** роботи: з'ясувати сучасні проблеми захисту права власності внутрішньо переміщених осіб на майно, яке знаходиться в зоні проведення антитерористичної операції та запропонувати шляхи удосконалення механізму відшкодування за пошкоджене майно постраждалих осіб.

Відповідно до мети дослідження у науковій роботі були поставлені та реалізовані такі **завдання**:

- з'ясувати проблеми захисту права власності на майно, яке знаходиться в зоні проведення антитерористичної операції;
- проаналізувати спроби законодавчого закріплення правового регулювання відшкодування шкоди заподіяної майну, що знаходиться на території збройного конфлікту;
- дослідити судову практику Європейського суду з прав людини щодо виплати компенсації за шкоду заподіяної майну в ході збройного конфлікту;
- систематизувати досвід зарубіжних країн у вирішенні питання реституції і компенсації щодо внутрішньо переміщених осіб, які втратили житло внаслідок воєнних дій.

Методи дослідження. В ході дослідження предмету наукової роботи з-поміж загальнонаукових і найважливіших методів було використано діалектичний метод. Щоб з'ясувати проблеми, що виникають у ході реалізації і захисту права власності, був використаний метод аналізу. Структурно-функціональний метод дозволив розглянути види відшкодування шкоди, з'ясувати їх особливості та функціональне призначення, а також їх функціонально-системні зв'язки з охоронюваними цивільно-правовими відносинами.

Використовуючи порівняльний метод, було досліджено досвід різних країн світу, які законодавчо закріплюють і реалізують механізм реституції чи компенсації за пошкоджене майно, яке було пошкоджене або знищене під час ведення воєнних дій на території відповідної держави.

Загальна характеристика наукової роботи. Робота містить: вступ, основний матеріал, висновки, список використаних джерел. Загальний обсяг роботи- 28 сторінок, кількість використаних джерел - 23.

Ключові слова: внутрішньо переміщені особи, право власності, збройний конфлікт, реституція, компенсація.

ВСТУП

Сьогодні Україна переживає чи не найтяжчі часи за всю історію незалежності. Чільне місце у низці важливих міжнародно-правових актів, які закріплюють права і свободи людини є дотримання прав людини в період воєнних конфліктів. Однією із гострих проблем, що постає під час збройних дій на Сході нашої країни, є погіршення стану щодо охорони конвенційного права на мирне володіння майном, розташованого на окупованій території і у зоні воєнного конфлікту, частина з якого є знищеною або пошкодженою, захопленою через підвищений ризик її втрати та суттєве зменшення можливості захисту порушеного права, у т. ч. у судовому порядку. Ця проблема зачіпає не лише внутрішньо переміщених осіб, але й будь-якого власника такого майно, включаючи й юридичних осіб.

«Право власності є одним із найважливіших факторів у визначенні свободи й економічного процвітання для країни, – зазначає Ернандо Де Сото, президент Інституту свободи і демократії (Ліма, Перу). – Сильні права власності, які обстоюються стабільним політичним середовищем, для західних цивілізацій стали другою натурою. Для інших країн недотримання прав власності є питанням прав людини» [1].

За загальним правилом, приватна власність є недоторканною, у тому числі й під час збройного конфлікту. Метою такого посиленого захисту права на вільне володіння власністю є вбереження від наслідків бойових операцій майна, потрібного для життєзабезпечення й індивідуального захисту цивільних осіб, а також дотримання вимоги поважати права осіб, позбавлених боєздатності, позбавлених волі та померлих.

РОЗДІЛ 1

ПРОБЛЕМА ЗАХИСТУ ПРАВА ВЛАСНОСТІ НА МАЙНО, ЯКЕ ЗНАХОДИТЬСЯ В ЗОНІ ПРОВЕДЕННЯ АНТИТЕРОРИСТИЧНОЇ ОПЕРАЦІЇ

Конституція України в ст. 41 закріплює принцип непорушності права приватної власності та визначає, що воно набувається в порядку, визначеному законом, і ніхто не може бути протиправно позбавлений права власності [2].

Стаття 17 Загальної декларації прав людини прямо проголошує право приватної власності як основне і невідчужуване право людини та зазначає, що «1. Кожна людина має право володіти майном як одноособово, так і разом з іншими. 2. Ніхто не може бути безпідставно позбавлений свого майна» [3]. Також ч. 1 ст. 321 Цивільного Кодексу України захищає особу від протиправного позбавлення права власності. Право приватної власності є непорушним [4].

Із-за агресії Російської Федерації, анексії Криму та війни на сході України, в нашій державі відбулося найбільше вимушене внутрішнє переміщення в Європі з часів Другої Світової війни.

Відповідно до статті 1 Закону України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» від 20.10.2014 року внутрішньо переміщеною особою (далі - ВПО) є громадянин України, іноземець або особа без громадянства, яка перебуває на території України на законних підставах та має право на постійне проживання в Україні, яку змусили залишити або покинути своє місце проживання у результаті або з метою уникнення негативних наслідків збройного конфлікту, тимчасової окупації, повсюдних проявів насильства, порушень прав людини та надзвичайних ситуацій природного чи техногенного характеру [5]. Відповідно до поданої інформації на офіційному сайті Міністерства соціальної політики станом на 12 лютого 2018 року, за даними структурних підрозділів соціального захисту населення обласних та

Київської міської державних адміністрацій, взято на облік 1 492 427 переселенців або 1 218 171 сім'я з Донбасу і Криму.

Внаслідок військового конфлікту на сході України майже всі постраждали особи не лише пережили важкий психологічний стрес, але й зазнали досить суттєвих збитків від руйнування чи пошкодження житла, захоплення чи пограбування їх майна. Окрім грабежів, мародерства та хаотичного захоплення нерухомого майна на окупованих територіях, верхівка Донецької Народної Республіки (далі – ДНР) та Луганської Народної Республіки (далі – ЛНР) постійно заявляє про можливість «націоналізації» нерухомого майна переселенців у різних варіантах.

Так, 3 червня 2015 року Рада міністрів самопроголошеної ДНР затвердила Тимчасовий порядок №10-29 обов'язкової перереєстрації майнових прав у ДНР. Незареєстроване майно вважатиметься безхазяйним і відповідно до наказу Ради міністрів від 12 березня 2015 року №3-16 переходить у власність ДНР. Голова самопроголошеної Луганської Народної Республіки оголосив, що майно, незареєстроване власником протягом 45 днів з моменту повідомлення, підлягає конфіскації. Конфіскація житла також можлива через несплату рахунків за комунальні послуги.

Порушення майнових прав внутрішньо переміщених осіб було засуджене Радою Безпеки ООН та Комісією ООН з прав людини, оскільки повага до майнових прав переміщених осіб є нормою звичаєвого міжнародного права, що застосовується під час збройних конфліктів. Крім того, відповідно до Керівних принципів із питань переміщення осіб всередині країни, майно, що залишено внутрішньо переміщеними особами, має захищатися від знищення, свавільного або незаконного привласнення, зайняття чи використання.

Постраждале від конфлікту населення, яке не має доступу до об'єктів своєї приватної власності у зв'язку з конфліктом, може стати жертвами мародерства або зайняття нерухомості, та яке, в свою чергу, не звільнене від обов'язку здійснювати оплату за житлово-комунальні послуги та податку на нерухомість. Місцеві ради не наділені повноваженнями для видачі свідоцтва

про зайняття або «приведення нерухомості у непридатний для проживання стан» об'єктів житлового фонду, що робить неможливим звільнення таких осіб від оплати житлово-комунальних послуг та податків [6].

Відповідно до статей 46-47 IV Гаазької Конвенції про закони і звичаї війни на суходолі війни 1907 р.: «Сімейна гідність і права, життя фізичних осіб і приватна власність повинні поважатися. Приватна власність не підлягає конфіскації. Мародерство офіційно забороняється» [7], та статтю 33 Женевської конвенції про захист цивільного населення під час війни від 1949 р.: «Пограбування забороняються. Репресалії стосовно осіб, які перебувають під захистом, та їхнього майна забороняються» [8].

РОЗДІЛ 2

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ВІДШКОДУВАННЯ ШКОДИ, ЗАПОДІЯНОЇ МАЙНУ, ЩО ЗНАХОДИТЬСЯ НА ТЕРИТОРІЇ ЗБРОЙНОГО КОНФЛІКТУ

Не зважаючи на те, що воєнний конфлікт триває майже 4 роки, питання захисту прав власників, які постраждали від таких дій, і досі не врегульовані. На даний момент не існує ефективних механізмів оцінки та компенсації або реституції пошкодженого, знищеного, зайнятого або замінованого/ забрудненого нерозірваними боєприпасами нерухомого майна. За відсутності відповідних довідок, власники нерухомості не можуть офіційно підтвердити факт руйнування. Крім того, ВПО мають дуже обмежені можливості для самостійного вирішення своїх житлових проблем у зв'язку з відсутністю державних програм з пільгового кредитування будівництва, відновлення або придбання нового житла. Закони України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» від 15 квітня 2014 року та «Про забезпечення прав і свобод ВПО» від 20 жовтня 2014 року не передбачають ні реституції, ні компенсації шкоди.

Нещодавно Верховна Рада України прийняла в другому читанні законопроект "Про особливості державної політики щодо забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях в Донецькій і Луганській областях" і визнала Російську Федерацію державою-агресором. За відповідне рішення проголосували 280 народних депутатів. В ухваленому документі наголошується, що тимчасова окупація Російською Федерацією територій України незалежно від її тривалості є незаконною і не створює для РФ жодних територіальних прав. У статті другій цього Закону вказано: «Відповідальність за моральну та матеріальну шкоду, завдану Україні та її громадянам покладається на Російську Федерацію» [9]. Російська Федерація як держава-окупант зобов'язана відповідно до норм міжнародного права «забезпечити захист прав цивільного населення та створити необхідні умови для його життєдіяльності». Право власності та інші речові права на рухоме й нерухоме майно на окупованій території, набуте відповідно до законів України, зберігається незалежно від рішень і дій окупантів. Окремо підкреслюється, що «Україна не несе відповідальності за незаконні дії та рішення Російської Федерації на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях».

Але у нашому законодавстві є ще один Закон — «Про боротьбу з тероризмом». Форми терористичної діяльності у своїй більшості охоплюються визначеними кримінальним законодавством України суспільно небезпечними діяннями, які містять склад злочину, передбачені: ст. 258 (терористичний акт), ст. 258-1 (втягнення у вчинення терористичного акту), ст. 258-2 (публічні заклики до вчинення терористичного акту), ст. 258-3 (створення терористичної групи та терористичної організації), ст. 258-4 (сприяння вчиненню терористичного акту) КК України.

Стаття 19-а Закону передбачає, що «відшкодування шкоди, заподіяної громадянам терористичним актом, провадиться за рахунок коштів Державного бюджету України відповідно до закону і з наступним стягненням суми цього відшкодування з осіб, якими заподіяно шкоду, в порядку, встановленому

законом Відшкодування шкоди, заподіяної організації, підприємству або установі терористичним актом провадиться в порядку, визначеному законом» [10]. Насамперед цим законом держава дає зрозуміти: вона не може відповідати за те, що накоїла Росія на окупованій території, відтак усю відповідальність покладає на Росію. Однак покладання відповідальності на іншу державу може бути регламентоване тільки в міжнародному договорі або в порядку притягнення до міжнародної відповідальності.

Адвокат Гельсінської спілки Юлія Науменко повідомила, що організація з 2014 року супроводжує в суді багато справ, які стосуються виплати компенсацій за пошкоджене в АТО майно. Головною проблемою, на її думку, є така, що «Закон про боротьбу з тероризмом» передбачає виплату компенсацій з боку держави, але практичного механізму для такої виплати (як і джерела) коштів не існує. Натомість сьогодні відсутній нормативно-правовий акт, який би регламентував порядок покриття витрат та відшкодування шкоди, що завдана фізичним та юридичним особам в результаті проведення антитерористичної операції [11].

Групою експертів правозахисних організацій було розроблено два законопроекти, покликані усунути недоліки законодавства та ініціювати відповідні зміни у підзаконних актах. 18 лютого 2015 року законопроекти № 2166 «Про внесення змін до деяких законів України щодо посилення гарантії дотримання прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» та № 2167 «Про внесення змін до Закону України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб»» (щодо компенсації вартості пошкодженого майна).

Законопроект № 2166 «Про внесення змін до деяких законів України щодо посилення гарантії дотримання прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» від 18.02.2015 року передбачав, що у випадку завдання шкоди майну внутрішньо переміщеної особи, що було залишене нею на території адміністративно-територіальної одиниці, з якої здійснено внутрішнє переміщення у зв'язку з обставинами, визначеними у статті 1 Закону «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб», вона має право на

відшкодування шкоди та компенсацію вартості такого майна відповідно до Конституції, законів України та міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України [12]. Але цей законопроект, на жаль, не розглядався парламентом через відсутність бюджетних коштів на його реалізацію, на відміну від законопроекта №2167, який тричі включався до порядку денного пленарних засідань ВРУ, двічі був проігнорований і лише після проведення масштабної кампанії на його підтримку законопроект був прийнятий у першому читанні 19 травня 2015 року. 24 грудня 2015 року закон №2167 був прийнятий і підписаний Президентом 6 січня 2016 року. Якщо порівнювати його з попереднім законопроектом, то даний закон лише розширює коло осіб, які можуть набути статусу внутрішньо переміщених осіб, але ніяк не визначає процедуру відшкодування шкоди цим особам за їх втрачене майно.

Враховуючи те, що на даний момент відсутній порядок отримання компенсацій за пошкоджене або знищене майно, що знаходиться в районі проведення антитерористичної операції (АТО), зокрема, пошкодження, руйнування чи знищення об'єктів нерухомості (будинків, квартир) в результаті вчинення терористичних актів, а також іншого майна, у постраждалих осіб виникає право на отримання матеріальної компенсації в судовому порядку. Українська Гельсінська спілка надає рекомендації щодо звернення до суду за відновленням своїх порушених прав [13].

Обов'язковою передумовою отримання матеріальної компенсації за пошкоджене майно постраждалій особі є її звернення із заявою про кримінальне правопорушення до органів СБУ щодо пошкодження або знищення квартири/будинку та майна, що в них знаходилося, внаслідок проведення АТО на відповідній території. До заяви про кримінальне правопорушення необхідно додати докази права власності на квартиру/будинок, докази руйнування квартири/будинку, наприклад, акти про пожежу, акти щодо руйнування майна, які складені місцевими органами влади, фото-/відео- докази, вказати на свідків руйнування майна.

Після реєстрації заяви про кримінальне правопорушення в Єдиному реєстрі досудових розслідувань постраждала особа повинна сформулювати свої позовні вимоги про компенсацію заподіяної шкоди і звернутися із позовною заявою до суду за місцем знаходження майна позивача або за місцем знаходження заподіяння шкоди.

При подачі позовної заяви позивачам необхідно довести, що на момент оскаржуваних подій вони були власником певної нерухомості (квартири, будинку тощо). Доказами є реєстрація місця проживання, угода про купівлю-продаж нерухомості, свідоцтво про державну реєстрацію нерухомості, свідоцтво про право на спадщину, договір дарування, свідоцтво про право власності на землю, а також витяги з реєстрів прав на нерухоме майно та технічний паспорт.

Під час подачі заяви необхідно довести факт пошкодження чи знищення нерухомості та майна, що перебувало в ній, а також характер пошкодження чи знищення. Зокрема, в заяві необхідно якомога детальніше описати, що пошкодження чи руйнування нерухомості та майна, яке знаходилося в ній, відбулося внаслідок проведення АТО, описати характер пошкоджень, детально описати майно, яке знаходилося в нерухомості, та характер його пошкодження. Крім максимально детального опису та пояснень, іншими доказами можуть бути: фотографії (відео) нерухомості, інтер'єру нерухомості (майна, що знаходилося в ній), детальна фото- та/або відеофіксація окремих предметів інтер'єру чи того, що від них залишилось, детальні свідчення сусідів, родичів, друзів тощо. За наявності будь-яких чеків (квитанцій, фактур) на пошкоджене чи знищене майно, яке знаходилося в нерухомості, їхні копії треба надати до суду разом із позовною заявою. За наявності будь-якої експертної оцінки пошкоджень нерухомості чи майна її слід також надати до суду разом із позовною заявою [13].

Також необхідно вказати дані щодо реєстрації заяви про кримінальне правопорушення (прикласти витяг з Єдиного реєстру досудових розслідувань).

Під час подачі позовної заяви необхідно визначити розмір матеріальної шкоди. Для цього необхідно провести оцінку знищеного або пошкодженого квартири/будинку та майна, що в них знаходилося та було зруйновано, або виходити з опосередкованої вартості спорудження житла за регіонами України, яка періодично змінюється і його потрібно перевіряти відповідно до наказу Міністерства регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України від 06.11.2017 за №291 «Про показники опосередкованої вартості спорудження житла за регіонами України».

Також позивач може заявити в позовній заяві про компенсацію моральної шкоди, яка виникла через руйнування квартири/будинку, оскільки позивач залишився без оселі, був вимушений істотно змінити спосіб життя, місце проживання, переїхати зі свого житла в орендоване житло в іншому місті [13]. В разі подачі позову щодо відшкодування моральної шкоди відповідно до Закону України «Про судовий збір» судовий збір становить від 1,5 відсотка від суми моральної шкоди, але не більше 5 розмірів прожиткового мінімуму на одну працездатну особу. Також суд може звільнити від сплати судового збору осіб з низьким рівнем доходів, про що зазначено в позовній заяві [14].

Позов має бути пред'явлений до відповідачів в особі Кабінету Міністрів України, який є представником Держави в тому числі і в питаннях боротьби з тероризмом, та Державної казначейської служби України, яка є розпорядником державного бюджету України. Крім того, згідно наявної судової практики в аналогічних справах до участі у справі в якості третьої особи без самостійних вимог на стороні відповідачів можна залучати Донецьку/Луганську обласну адміністрацію та Російську Федерацію в особі Уряду РФ із зазначенням адреси Посольства РФ, як держави, яка підтримує терористів та їх діяльність. При цьому слід мати на увазі ту обставину, що весь пакет документів, поданих в суд, має бути підготовлений і в подальшому направлений судом для третіх осіб в тому числі і РФ.

Останнім етапом у зверненні до суду є подання позовної заяви безпосередньо в канцелярію суду [13].

РОЗДІЛ 3

СУДОВА ПРАКТИКА ЄВРОПЕЙСЬКИМ СУДОМ З ПРАВ ЛЮДИНИ ЩОДО ВИПЛАТИ КОМПЕНСАЦІЇ ЗА ШКОДУ, ЗАПОДІЯНУ МАЙНУ В ХОДІ ЗБРОЙНОГО КОНФЛІКТУ

Однією з найавторитетніших міжнародних судових установ є Європейський суд з прав людини, який створено для розгляду заяв громадян європейських країн, що ратифікували Європейську конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод.

Практика ЄСПЛ свідчить про те, що більшість важливих міжнародних документів передбачають і гарантують принцип непорушності права власності на майно, яке знаходиться на території збройного конфлікту, такими є вищезазначені Гаазька Конвенція про закони і звичаї війни на суходолі війни 1907 р., Женевська конвенція про захист цивільного населення під час війни від 1949 р., «Принципи з питань реституції житла та майна біженців і переміщених осіб» 2008р., «Вирішення питань, що стосуються майна біженців і переміщених осіб» Резолюція Парламентської Асамблеї Ради Європи від 2010 року. Так, як Україна є членом Ради Європи, слід зазначити, що Парламентська Асамблея Ради Європи наголосила на важливості забезпечення реституції: «3. Знищення, захоплення та конфіскація покинутого майна порушує права відповідних осіб, призводить до консервації становища переміщених осіб і ускладнює примирення й досягнення миру. Отже, реституція майна – тобто відновлення прав в інтересах переміщених осіб та їхнього фактичного володіння нерухомістю в колишніх місцях проживання – або виплата компенсацій є способами виправлення ситуації, що необхідно для відновлення прав людини і дотримання верховенства права». Парламентська Асамблея вважає, що «реституція є оптимальним способом виправлення ситуації у разі втрати доступу до житла, земельної ділянки та майна і втрати відповідних прав, оскільки лише вона дає можливість вибору між трьома «шляхами довгострокового вирішення» проблеми переміщеної особи: безпечне й гідне

повернення до рідного дому, інтеграція особи в суспільство на місці, куди її було переміщено, або облаштування на іншому місці проживання на території цієї країни чи за її межами» [15].

З огляду на те, що Україна вибрала курс євроінтеграції і здійснює активне реформування чинного законодавства у відповідність до європейського, нашої державі слід розробити механізм реституції і компенсацій, як цього передбачають європейські правові стандарти.

Так, як в чинне законодавство України не повною мірою може захистити інтереси постраждалих, внаслідок окупації або воєнного конфлікту власники можуть отримати захист в Європейському суді з прав людини (далі – Європейський суд). Підставою захисту буде порушення статті 1 Протоколу 1. Справами, що стосувалися схожих обставин, зокрема, є «Sargsyan v. Azerbaijan», «Cyprus v. Turkey», «Loizidou v. Turkey», «Ilascu and Others v. Moldova and Russia», «Catan and Others v. The Republic of Moldova and Russia», «Drozd and Janousek v. France and Spain» [16].

Чітко показує позицію ЄСПЛ щодо даної проблеми, яка стосується не лише України, справа «Саргсян проти Азербайджану» від 16 липня 2015 року.

Ця справа стосувалася скарги біженця з Вірменії, якому, після того, як він був змушений тікати зі свого будинку в Шаумяновському районі Азербайджану в 1992 році, під час вірмено-азербайджанського конфлікту навколо Нагірного Карабаху з тих пір було відмовлено в праві на повернення в своє село і отриманні доступу і використанні його власності там. Це була перша справа, в межах якої Суд повинен був прийняти рішення за скаргою щодо держави, яка втратила контроль над частиною своєї території в результаті війни і окупації, але, в той же час, як стверджується, несла відповідальність за відмову переміщеній особі у доступі до власності в районі, що залишився під її контролем. Заявник помер після того, як подав скаргу до Європейського суду з прав людини, двоє його дітей підтримали заяву від його імені. По відношенню до справи заявника Суд підтвердив, що, хоча село, з якого він був змушений

тікати, розташоване в спірному районі, Азербайджан мав юрисдикцію відносно нього.

Що стосується скарги заявника, Суд постановив, що мало місце триваюче порушення статті 1 (захист власності) Протоколу № 1 Конвенції, триваюче порушення статті 8 (право на повагу до приватного і сімейного життя) і триваюче порушення статті 13 (право на ефективний засіб правового захисту) Конвенції. Суд визнав, що в той час така відмова була виправдана міркуваннями безпеки, тому цивільним особам було заборонено доступ до села; держава зобов'язана приймати альтернативні заходи для забезпечення прав заявника до тих пір, доки не з'явиться можливість отримати доступ до власності. Той факт, що мирні переговори тривають, не звільняє уряд Азербайджану від обов'язку вживати інших заходів. Суд також зазначив, що був потрібен механізм задоволення майнових претензій, до якого був би забезпечений доступ, та завдяки якому заявник та інші особи в такій ситуації могли б отримати відновлення права власності і відповідну компенсацію [17, с.11-12].

В мотивувальній частині рішення суд звертався до матеріалів Організації Об'єднаних Націй, зокрема до «Принципів з питань реституції житла та майна біженців і переміщених осіб» (Комісія з прав людини, Підкомісія із заохочення та захисту прав людини, 28 червня 2008 року), більш відомі як відомі як «Принципи Пінейру» (Pinheiro principles), засновані на існуючих нормах міжнародного права прав людини та міжнародного гуманітарного права, мають на меті служити для держав, установ ООН та ширших кіл міжнародної спільноти міжнародними стандартами і практичними рекомендаціями стосовно найоптимальніших шляхів вирішення складних юридичних і технічних питань, пов'язаних із реституцією житла та майна.

Вони, зокрема, передбачають право на реституцію житла та майна, а саме «2.1 Усі біженці та переміщені особи мають право на повернення їм житла, землі та/або майна, яких їх свавільно або незаконно позбавили, або на отримання компенсації за житло, землю та/або майно, які, згідно з висновком

незалежного й неупередженого суду, фактично неможливо повернути. 2.2 Держави мають надавати очевидний пріоритет праву на реституцію як кращому засобу юридичного захисту у справах про переміщення осіб і як одному з ключових елементів відновлення справедливості. Право на реституцію існує як окреме право і не утискається ані фактичним поверненням, ані неповерненням біженців і переміщених осіб, які мають право на реституцію житла, землі та майна».

Також українські суди стали створювати юридичні прецеденти по відшкодуванню збитків за пошкоджене або знищене житло в зоні АТО. Так, наприклад, у вересні 2016 року пара пенсіонерів з Донецької області звернулася до столичного суду. У березні 2014 в їх будинок в селищі Водяне потрапив артилерійський снаряд. Своїми силами пенсіонери відремонтували житло, але незабаром, після загострення бойових дій були змушені лишити селище і виїхати в Київську область. За цей час їх власність перетворилася в вогневу точку і була повністю зруйнована [18].

Печерський райсуд, керуючись ст. 41 Конституції України, ст.ст. 319, 321 Цивільного кодексу України. у мотивувальній частині застосовує норми статті 1 Першого протоколу до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, в якій зазначається, що кожна фізична або юридична особа має право мирно володіти своїм майном. Ніхто не може бути позбавлений своєї власності інакше як в інтересах суспільства і на умовах, передбачених законом і загальними принципами міжнародного права.

При призначенні відшкодування компенсації за знищене житло, суд застосовує спеціальну норму - ст. 19 Закону України від 20.03.2003 № 638-IV «Про боротьбу з тероризмом», згідно з якою відшкодування шкоди, заподіяної громадянам терористичним актом, провадиться за рахунок коштів Державного бюджету України відповідно до закону і з наступним стягненням суми цього відшкодування з осіб, якими заподіяно шкоду, в порядку, встановленому законом. При використанні даної норми суд зауважив, що обов'язок відшкодувати завдану шкоду покладається на державу незалежно від її вини та

до держави, яка відшкодувала шкоду фізичній особі, переходить право вимоги до винної особи [19].

У вирішенні даної справи доцільним було звернення судом до практики ЄСПЛ. У своєму рішенні Печерський райсуд вказує, що у подібних правовідносинах, у рішенні від 08.01.2004 у справі Айдер та інші проти Туреччини (*Ayder and Others v. Turkey*) Європейський суд з прав людини вказав, що відповідальність держави носить абсолютний характер і має об'єктивну природу, засновану на теорії соціального ризику (*social risk*). Таким чином, держава може бути притягнута до відповідальності з метою компенсації шкоди тим, хто постраждав від дій невстановлених осіб або терористів, коли держава визнає свою нездатність підтримувати громадський порядок і безпеку або захищати життя людей і власність (п. 70). При цьому, на думку ЄСПЛ, відсутність об'єктивного і незалежного розслідування випадку заподіяння шкоди є самостійною підставою відповідальності держави за дії своїх органів та їх посадових осіб. Таким чином, правова позиція Європейського суду з прав людини ґрунтується на ствердженні про абсолютну відповідальність держави, зобов'язаної забезпечити в суспільстві мир і порядок, майнову безпеку людей, що знаходяться під її юрисдикцією.

Враховуючи зазначене, Печерський райсуд прийняв рішення задовольнити позов пенсіонерів і призначив суму виплат в розмірі 6,7 мільйонів гривень, ще по 10 тисяч пенсіонери повинні отримати в якості моральної компенсації від держави [18].

РОЗДІЛ 4
ДОСВІД ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН
У ВИРІШЕННІ ПИТАННЯ РЕСТИТУЦІЇ І КОМПЕНСАЦІЇ
ЩОДО ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ,
ЯКІ ВТРАТИЛИ ЖИТЛО ВНАСЛІДОК ВОЄННИХ ДІЙ

У цивілізованих країнах стосовно абсолютного права власності усталеним є підхід, відповідно до якого кожній людині повинна забезпечуватися можливість для звернення з претензією про реституцію і (або) компенсацію в незалежний і неупереджений орган. Право на повну і ефективну компенсацію є невід’ємною частиною процесу реституції. Компенсація може надаватися в грошовій або натуральній формі і лише у тих випадках, коли реституція є неможливою, коли потерпіла сторона погоджується на компенсацію замість реституції, або коли умови мирного врегулювання передбачають поєднання реституції з компенсацією. Рішення проблем реституції і компенсації можуть бути взяті з досвіду інших країн, що зіштовхнулись з аналогічними проблемами. Механізми масового відшкодування через адміністративні процедури, відсутність взаємозв’язку між правом на відшкодування та отриманням статусу ВПО, покладення тягарю доказування на уряд є ключовими елементами, необхідними для належного вирішення питань реституції/компенсації.

Якщо звернутися до досвіду інших держав, то, наприклад, у Нагірному Карабаху внаслідок воєнних дій 778,5 тис. осіб стали ВПО, з яких близько 600 тис. осіб зберігають цей статус і до сьогодні. З 2004 р. у межах Державної програми для ВПО побудовано житло з інфраструктурою, що дало змогу розселити 180 тис. осіб. Однак, лише 1/4 ВПО переселилися до новозбудованого житла, 32 % живуть у тимчасовому житлі, наданому у 90-х роках ХХ ст. ВПО мають право лише на тимчасове користування житлом і землею, вони не отримують житло у власність і мають підписувати документи про заборону його продажу, дарування та репланування. Власників серед

них 15 %, тоді як серед місцевого населення – 83%. З метою надання невідкладної допомоги ВПО з Придністров'я Республікою Молдова було передбачено компенсацію шкоди, заподіяної майну, п'ятирічний термін надання ВПО постійного житла на оплатній основі – відкривалася безвідсоткова кредитна лінія строком на 25 років. Мінфін сплачував відсотки за кредитами, а якщо особа брала участь у воєнних діях, то держава погашала половину суми кредиту.

У 2006 р. у Грузії був прийнятий Закон «Про майнову реституцію і компенсацію особам, які постраждали в результаті конфлікту в колишній Південно-осетинській автономній області» [20], який у статті 5 «Право на имущественную реституцию и компенсацию» передбачає: «Настоящим Законом признается право всех вынужденно перемещенных и других лиц на возвращение в свое первоначальное жилье. Настоящим Законом устанавливаются гарантии возвращения законным владельцам утраченного на территории Грузии в результате конфликта жилья или иного недвижимого имущества, что подразумевает право пострадавшего на получение недвижимого имущества либо в случае невозможности возвращения его жилья или иного недвижимого имущества – право на получение адекватного (предоставляемого взамен) жилья этой же стоимости, а в случае невозможности предоставления адекватного (предоставляемого взамен) жилья той же стоимости - право на получение компенсации имущественного вреда» [20].

Указом Президента Грузії 2009 р. встановлено порядок передачі ВПО у приватну власність житлової площі в колективних центрах, пустих приміщеннях та нових багатоквартирних будинках. ВПО звільняються від податку на передану власність і на отримані компенсації.

У РФ ті особи, які втратили житло в Чеченській республіці та повертаються, отримують 11 тис. дол. США, а ті, які залишаються в інших регіонах, – 4 тис. дол. США, що не залежить від вартості знищеного житла. Отримати ці кошти вкрай складно, виплати відбуваються із затриманням [21].

Найяскравіший приклад застосування реституції можна спостерігати у країнах Балтії. Восени 1991 року в Латвії були ухвалені закони «Про денационалізацію нерухомої власності в Литовській Республіці» і «Про повернення власності законним власникам», які й визначили основні принципи реституції. В Литовській Республіці були прийняті закони «Про процедуру та умови відновлення прав власності до існуючої нерухомості» від 1991 року і «Про відновлення прав власності громадян до існуючої власності» від 1997 року, які теж закріплювали основні положення застосування реституції. Естонська Республіка у 1991 році прийняла свій «Закон про основи реформи власності», який дозволяв повернути незаконно відібрану власність в період радянської влади. Власники або нащадки об'єктів нерухомої власності, націоналізованих у період радянської окупації, мали право, надавши відповідні документи, отримати їх знову у своє володіння [22].

Представництвом Норвезької ради у справах біженців в Україні 26 вересня 2017 року у Києві було проведено міжнародну дискусію «Вирішення питань обмеження житлових, земельних та майнових прав внутрішньо переміщених та постраждалих від збройного конфлікту людей на Сході України: кроки до реституції/компенсації», де директор Центру моніторингу внутрішнього переміщення Александра Білак, директор Представництва Норвезької ради у справах біженців в Україні Крістофер Мейлі, експерт з ЖЗМ прав у балканських країнах Массімо Моратті, фахівець Норвезької ради у справах біженців в Колумбії Ефраїн Круз, фахівець Норвезької ради у справах біженців в М'янмі Хосе Аррайза та представники місцевого громадянського суспільства обговорили проблеми житлових, земельних та майнових прав переміщених осіб в Україні [23].

Норвезька рада працює над розробкою і наданням рекомендацій для України в цьому контексті задля розгляду їх українською владою, будь-то уряд чи парламент. В ході дискусії було виокремлено три основні рекомендації:

1. необхідність розробити процедуру реституції і компенсації за втрату майнових прав, вартості, можливості використання і/або доступу до

житла, землі і майна, що була викликана бойовими діями на Сході України, і встановленими Законом України «Про боротьбу з тероризмом»;

2. необхідність створити спеціальну комісію, яка повинна бути уповноважена надавати як офіційну оцінку розміру завданих збитків, так і фактично реалізовувати механізми реституції або компенсації за кошти державного бюджету України;

3. існує необхідність у комплексній програмі реабілітації для осіб, яким була завдана шкода, у тому числі фізичного або психічного характеру, емоційних страждань, економічних втрат або істотного погіршення їх прав у результаті конфлікту на Сході України згідно із стандартами та основних принципів ООН, що стосуються прав на відшкодування і репарацію [23].

ВИСНОВКИ

1. Згідно з чинними нормативно-правовими актами, що діють на території нашої держави, а саме Конституцією України, Загальною декларацією прав людини, Цивільним кодексом України закріплюється принцип непорушності права приватної власності і вказується на те, що ніхто не може бути протиправно позбавлений права власності. Відповідно до цих документів право приватної власності визначається як основне і невідчужуване право людини.

Однак із-за збройної агресії зі сторони Російської Федерації, яка призвела до розгортання воєнних дій на Сході нашої держави, велика частка жителів східного регіону змушені було залишити своє місце проживання, покинути будинки та інше майно, з метою уникнення негативних наслідків збройного конфлікту, тимчасової окупації, повсюдних проявів насильства, порушень прав людини та надзвичайних ситуацій природного чи техногенного характеру. Внаслідок загострення військового конфлікту в Донецькій та Луганській областях майже всім постраждалі особи зазнали досить суттєвих збитків від руйнування чи пошкодження житла, захоплення чи пограбування їх майна.

Щодо захисту прав власників зруйнованого чи пошкодженого майна і досі належним чином в правовому полі не врегульовані.

2. Депутатами Верховної Ради України були здійснені спроби запропонувати ефективні рішення проблем внутрішньо переміщених осіб стосовно забезпечення їх прав та свобод. Так, було розроблено проекти законів «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» від 15 квітня 2014 року та «Про забезпечення прав і свобод ВПО» від 20 жовтня 2014 року, але вони не передбачали механізм реалізації реституції і компенсації шкоди.

Але не так давно український парламент здійснив ще один крок до унормування ситуації, яка, на жаль, склалася у східному регіоні України, прийнявши в другому читанні законопроект "Про особливості державної політики щодо забезпечення державного суверенітету України на тимчасово

окупованих територіях в Донецькій і Луганській областях і таким чином визнаючи Російську Федерацію державою-агресором.

Особливістю цього закону щодо предмета нашого дослідження є покладення відповідальності за моральну та матеріальну шкоду, завдану Україні та її громадянам, на Російську Федерацію. В свою чергу держава-окупант зобов'язана відповідно до норм міжнародного права забезпечити захист прав цивільного населення та створити необхідні умови для його життєдіяльності. Незалежно від рішень і дій окупанта, Українська держава, прийнявши відповідний закон, забезпечує захист права власності та інші речові права на рухоме й нерухоме майно на окупованій території, набуте відповідно до законів України.

В таких випадках слід пам'ятати, що обов'язковою передумовою отримання матеріально компенсації за пошкоджене майно постраждалій особі є її звернення із заявою про кримінальне правопорушення. Після реєстрації заяви про кримінальне правопорушення в Єдиному реєстрі досудових розслідувань постраждала особа повинна сформулювати свої позовні вимоги про компенсацію заподіяної шкоди і звернутися із позовною заявою до суду за місцем знаходження майна позивача або за місцем знаходження заподіяння шкоди.

3. Практика ЄСПЛ свідчить про те, що більшість важливих міжнародних документів передбачають і гарантують принцип непорушності права власності на майно, яке знаходиться на території збройного конфлікту. Наприклад, Парламентська Асамблея вважає, що реституція є ефективним способом унормування ситуації у разі втрати доступу до житла, земельної ділянки та майна і втрати відповідних прав. Враховуючи те, що Україна не тільки член Ради Європи, а й перспективний член Європейського Союзу, то їй слід розробити механізм реституції і компенсацій такий, як цього передбачають європейські правові стандарти.

4. На нашу думку, українське законодавство ще не готове до впровадження інструменту реституції. В умовах вибору нашою державою

курсу євроінтеграції і тісною співпрацею з іншими цивілізованими країнами було б доцільним при підготовці вітчизняної нормативно-правової бази враховувати багаторічний досвід, досягнення і певні недоліки наявної правової бази країн не тільки Європейського Союзу, а і країн ближнього Сходу, Прибалтики. Таким чином наш законодавець зможе уникнути вад і помилок при підготовці відповідних нормативно-правових актів, тим самим захищаючи право власності внутрішньо переміщених осіб, майно яких знаходиться на території збройного конфлікту.

Сьогодні доречною є робота Представництва Норвезької ради у справах біженців в Україні, яким було проведено міжнародну дискусію «Вирішення питань обмеження житлових, земельних та майнових прав внутрішньо переміщених та постраждалих від збройного конфлікту людей на Сході України: кроки до реституції/компенсації», де було виокремлено три основні рекомендації, які були висвітлені нами в ході дослідження. Із трьох запропонованих рекомендацій Норвезькою радою, ми вважаємо за доцільним погодитися із думкою щодо необхідності створити не лише механізм реституції або компенсації, а і спеціальний орган, який фактично буде реалізовувати даний механізм і надавати оцінку розміру завданих збитків. Оскільки успішність виконання покладених завдань залежить від професійної компетентності органу, який їх виконує.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. The International Property Rights Index 2015 [Electronic Resource]. Way of access : <http://internationalpropertyrightsindex.org/introduction>
2. Конституція України. Відомості Верховної Ради України (ВВР) 1996. № 30 [Електронний ресурс] – [сайт]. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>
3. Загальна декларація прав людини [Електронний ресурс] Прийнята і проголошена резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10 грудня 1948 року. [сайт]. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_015
4. Цивільний кодекс України. Відомості Верховної Ради України (ВВР). 2003. №40. С.356
5. Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб [Електронний ресурс] Закон від 20.10.2014 №1706-VII. [сайт]. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1706-18>
6. Голоси зі Сходу: проблемні питання реєстрації, документації, реалізації майнових та житлових прав, призначення соціальних виплат та пенсій внутрішньо переміщеним особам [Електронний ресурс] – [сайт]. URL: http://unhcr.org.ua/attachments/article/244/%D0%93%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D1%81%D0%B8_%D0%B7%D1%96_%D1%81%D1%85%D0%BE%D0%B4%D1%83-UA_WWW.pdf
7. IV Конвенція про закони і звичаї війни на суходолі та додаток до неї: Положення про закони і звичаї війни на суходолі [Електронний ресурс] Гаага, 18 жовтня 1907 року. [сайт]. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_222/para129#n129
8. Конвенція про захист цивільного населення під час війни [Електронний ресурс] Женева, 12 серпня 1949 року. [сайт]. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_154
9. Проект Закону про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України над тимчасово окупованими територіями в

Донецькій та Луганській областях № 7163 від 04.10.2017 [Електронний ресурс] – [сайт]. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=62638

10. Про боротьбу з тероризмом [Електронний ресурс] / Закон від 20.03.2003 № 638-IV. [сайт]. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/638-15>

11. УГСПЛ: схоже, що держава самоусувається від компенсацій за зруйноване майно на Донбасі [Електронний ресурс] - [сайт]. URL: <https://helsinki.org.ua/articles/uhspl-shozhe-scho-derzhava-samousuvajetsya-vid-kompensatsij-za-zrujnovane-majno-na-donbasi/>

12. Проект Закону про внесення змін до Закону України "Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб" (щодо компенсації вартості пошкодженого майна) № 2167 від 18.02.2015 [Електронний ресурс] – [сайт]. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=54094

13. Інструкція УГСПЛ щодо отримання компенсації за зруйноване майно в зоні проведення АТО від 30.01.2018 [Електронний ресурс] – [сайт]. URL: <https://helsinki.org.ua/articles/instruktsiya-uhspl-schodo-otrymannya-kompensatsiji-za-zrujnovane-majno-v-zoni-provedennya-ato/>

14. Про судовий збір [Електронний ресурс] / Закон від 08.07.2011 № 3674-VI. [сайт]. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/3674-17>

15. Рішення Європейського суду з прав людини щодо справи «САРГСЯН ПРОТИ АЗЕРБАЙДЖАНУ» від 16 червня 2015 року Страсбург [Електронний ресурс] – [сайт]. URL: <https://rm.coe.int/16806b5968>

16. Антонюк О. Форми і способи захисту прав власника, позбавленого майна внаслідок окупації або воєнного конфлікту [Електронний ресурс] – [сайт]. URL: <file:///C:/Users/User/Downloads/4-7-1-SM.pdf>

17. Інформаційний бюлетень Європейського суду з прав людини . Збройні конфлікти [Електронний ресурс] - [сайт]. URL: [http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/7864c99c46598282c2257b4c0037c014/e03f84d554419c19c22580eb002428a1/\\$FILE/%D0%86%D0%BD%D1%84%D0%BE%D1%80%D0%BC%D0%B0%D1%86%D1%96%D0%B9%D0%BD%D0%B8%D0%B9%20%D0%B1%D1%8E%D0%BB%D0%B5%D1%82%D0%B5%D0%BD](http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/7864c99c46598282c2257b4c0037c014/e03f84d554419c19c22580eb002428a1/$FILE/%D0%86%D0%BD%D1%84%D0%BE%D1%80%D0%BC%D0%B0%D1%86%D1%96%D0%B9%D0%BD%D0%B8%D0%B9%20%D0%B1%D1%8E%D0%BB%D0%B5%D1%82%D0%B5%D0%BD)

%D1%8C%20%D0%84%D0%A1%D0%9F%D0%9B_%D0%97%D0%B1%D1%80%D0%BE%D0%B9%D0%BD%D1%96%20%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D1%84%D0%BB%D1%96%D0%BA%D1%82%D0%B8.pdf. – с.11-12

18. Стріляє Москва, а платить Київ: що потрібно для отримання компенсації за зруйноване житло [Електронний ресурс] – [сайт]. URL: <https://apostrophe.ua/ua/article/politics/judiciary/2017-02-08/strelyaet-moskva-a-platit-kiev-chto-nujno-dlya-polucheniya-kompensatsii-za-razrushennoe-jile/10065>

19. Рішення Печерського районного суду м. Києва, справа № 757/43306/16-ц від 27.01.2017 року [Електронний ресурс] – [сайт]. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/64359992>

20. Об имущественной реституции и компенсации лицам, пострадавшим на территории Грузии в результате конфликта в бывшей Юго- Осетинской автономной области: Закон Грузии от 29.12.2006 г. [Електронний ресурс] – [сайт]. URL: www.kavkaz-uzel.ru/articles/115452.

21. Российская Федерация: по-прежнему необходим мониторинг ВПЛ и лиц,возвращающихся в место своего происхождения [Електронний ресурс] – [сайт].URL:<http://www.internaldisplacement.org/assets/library/Europe/RussianFederation/pdf/Russia-Overview-Oct09-rus.pdf>

22. Закірова С. Європейський досвід і практика запровадження реституції [Електронний ресурс] – [сайт]. URL:http://nbuviap.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=2576:evropejskij-dosvid-i-praktika-aprovadzhennya-restitutsiji-2&catid=71&Itemid=382

23. Вирішення питань обмеження житлових, земельних та майнових прав внутрішньо переміщених та постраждалих від збройного конфлікту осіб на Сході України: кроки до реституції / компенсації [[Електронний ресурс] – [сайт]. URL: https://www.nrc.no/globalassets/pdf/reports/advocacy-papers-ukraine/addressing_loss_of_hlp_rights_idps_eastern_ukraine_steps_to_restitution_compensation_ukr_web.pdf